

NUROTA TUMANIDAGI AYRIM ETNONIMLARINING MA'NO XUSUSIYATLARI

Axmedov Salohiddin Sahobiddin o'g'li

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va gumanitar fanlar kafedrasi o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21834078>

Annotasiya Ushbu maqolada Navoiy viloyati Nurota tumanining ayrim toponimlari, ya'ni joy nomlari etimologik jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, joy nomlarining atalishida etnonimlarning o'rni katta ekanligi misollar yordamida ifodalab berilgan.

Kalit so'zlar: toponim, etnotoponim, etnonim, etimologiya, etymon va boshqalar.

Kirish. Har qanday etnonimning o'z ma'nosi bor. Ba'zi bir etnonimlar juda qadimiy so'zlar bo'lganidan ma'nosini tushunish qiyin. Odatda xalqlar, millatlar, shuningdek qabilalar, yirik urug'laming nomlari qadimiy bo'ladi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq kabi millat nomlari, qo'ng'irot, mitan, qangli, qipchoq, uyshun, qorluq, xalaj kabi urug'-qabila nomlari haqida bir qancha fikrlar bildirilgan, lekin bu etnonimlarning etimologiyalari ilmiy asosda uzil-kesil hal qilingan emas. O'zbek — «o'ziga bek», qirg'iz — «qirq qiz», qozoq — «qochoq», mitan «mo'ytan» (seijun), qangli — «qanqli» (aravali), qorluq — «qorliq» (qorda qolgan), xalaj — «qol och» (och qolgan), qalmoq — «chetda qolgan» (islom diniga kirmay qolgan) degan ma'noni bildiradi deyish g'ayri-ilmiy, asossiz izohdir. Etnonimlar tarix taqozosi bilan vujudga kelgan bo'lib, ma'lumot tashiydi. Etnonimlarni o'rganish juda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. Ko'pgina etnonimlarning kelib chiqishi, etimologiyasi hamon ma'lum emas. Masalan, «o'zbek» so'zining kelib chiqishi to'g'risida turli fikrlar bor. Ko'pchilik olimlar ko'chmanchi o'zbeklar Oltin O'rda xoni O'zbekxon (1312-1340) ismi bilan atalgan deyishadi. Holbuki, O'zbekxon Oltin O'rda (Ko'k O'rda)da xonlikka ko'tarilgan, o'zbek atamasi esa Oq O'rdada paydo bo'lgan. Ya'ni XIV-XV asrlarda Eron hamda O'rta Osiyo tarixchilari Oq O'rdaning barcha turk-mo'g'ul qabilalarini o'zbeklar deb atashgan. Bundan tashqari, O'zbek ismi O'zbekxondan oldin bitilgan asarlarda ham uchraydi. Demak, *o'zbek* etnonimi O'zbekxon ismidan kelib chiqqan, degan fikr to'g'ri emas. Bu so'z «o'zi bek» degan ma'noni bildiradi, deyish ham ilmiy dalil emas. O'zbek o'z (uz) qabilasi nomi bilan bog'liq degan fikr ham isbotlab. Umuman, hozircha «o'zbek» so'zining etimologiyasi ham aniq emas. Boshqa ko'pgina turkiy xalqlar kabi o'zbek xalqi ham qabila, urug'lardan tarkib topgan. Akademik V.V.Bartold so'zlariga qaraganda, dastlab 32 o'zbek unig'i bo'lgan. Lekin XVI asrdayoq farg'onalik Mulla Sayfiddin Axsikandiy «Majmuat — tavorix» asarida 92 o'zbek urug'i (elatiya) ni tilga olgan. XIX asrning 60-yillarida bitilgan «Tuhfatittavorixi xoniy» qo'lyozmasida ham (muallifi farg'onalik Mulla Avaz Muhammad Attor) o'zbek urug'larini 92 ta deb ko'rsatilgan. N.Xanikov o'zining «Buxoro xonligi tasviri» kitobida (1843-yil) «Nasabnomai o'zbekiya»ga asoslanib, 97 o'zbek urug'ining ro'yxatini keltirgan. O'zbek urug'lari nomlari (etnonimlar)ning o'ziga xos kelib chiqish tarixi bor. Jonivorlar, xususan, uy hayvonlari nomi bilan atalgan etnonimlar ham eng qadimiy sanaladi. Ular majusiylar davrida paydo bo'lgan. Urug'larning muqaddas hayvonlari (totem-ongon) bo'lib, kishilar o'zlarini shu hayvondan tarqalgan, deb hisoblaganlar. Masalan, *jilondi* (ilonli), *jilontamg'ali* (ilontamg'ali), *qulon*, *oqbura*, *qorabura*, (bura, buvra, bug'ra — bichilmagan erkak tuya), *qarg'a*, *shag'al* (shaqal — chiyabo'ri), *echki*, *ho'kiz* etnonimlari shular jamlasidandir. Hayvon nomlari bilan atalgan etnonimlar ba'zan shu urug' ajdodining laqabi ham bo'lishi mumkin. Ko'pgina etnonimlar urug'-

aymoq tamg'asi nomi bilan atalgan. Ya'ni har bir urug'ning o'z tamg'asi bo'lgan. Masalan, mollarini, otlarini boshqalarnikidan farq qilish uchun tamg'alab qo'yishgan.

Bolg'ali, kosovli, qaychili, taroqli, cho'michli, qirg'ili kabi urug'larning tamg'alari shaklan ana shu uy-ro'zg'or asboblariga o'xshash bo'lgan o'zbek etnonimlarini semantik *jihatdan* bir necha guruhga bo'lish mumkin. Chunonchi, biron kasb-hunar nomi bilan yuritiladigan etnonimlar: *qirsadoq* (sadoq — o'qdon), *iyarchi* (egarchi — egarsoz), *gilambofli* — (gilam to'quvchi), *sayot* — (sayyod — ovchi), *tulkichi, zargarlik, mirishkor, po'latchi* va boshqalar. O'zbek urug'larining o'ziga xos etimologiyasi bor.

Tahlil va natijalar. O'zbek urug'larining o'ziga xos etimologiyasi bor. Quyida ularning ayrimlariga to'xtalib o'tamiz. Shuni aytish kerakki, etnonimlar etimologiyasi haqida keltirilgan fikrlar turli manbalarga suyanib yozilgan. Binobarin, uzil-kesil variantlar emas, chunki har qanday etimologiya ham nisbiydir.

Arg'in, arg'un — o'zbek, qozoq, boshqirdlar tarkibida uchraydigan urug'. Bu urug' O'rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan va Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida qayd qilingan *argu* qabilasining davomi bo'lishi kerak. "Boburnoma"da, o'zbek urug'larining dastlabki yozma shajarasi — Mulla Sayfiddin Axsikandiyning "Majmuat-tavorix" asarida urug' **arg'un** shaklida qayd qilingan. Bu etnonim mo'g'ulcha **arg'in** (o'zagi arg' — "duragay") so'zidan kelib chiqqan. Arg'in (argun) so'zi qirg'iz tilida ham ana shu ma'noni anglatadi.

Respublikamizning Asaka, Qibray, Zangiota, Nurota, Navbahor, Qorako'l, Denov tumanlarida **Arg'in** qishloqlari bor.

Baraq — o'zbeklarning qatag'on, qo'ng'iro't, turkman qabilalari tarkibidagi urug'. Qozoqlarning jaloyir, jetiruv, alimuli qabilalari, turkmanlarning go'klen, yo'mut qabilalari, qirg'izlarning adigine, sayaq qabilalari tarkibida ham *baraq* urug'i qayd qilingan.

Nurota, Xatirchi tumanlarida **Baraq**, Ishtixon tumanida **Baraqqishloq** qishloqlari bor.

Burqut — turklashgan mo'g'ul urug'laridan biri. Burqutlarning bir qismi XIII—XVI asrlarda Movarounnahrda kelib o'rnashgan. Asosan Zarafshon vohasida (hozirgi Payariq, Narpay, G'ijduvon tumanlarida), qisman Mirzacho'lda (Jizzax sh. atroflarida) joylashgan. Xatirchi tumanida **Burqutsoy** degan soy, Paxtachi, Vobkent, Payariq, Nurota, Xatirchi, Kattaqo'rg'on tumanlarida **Burqut** degan qishloqlar bor. Turkmanlarning aksari (ersari) qabilasi tarkibida *burgut* urug'i qayd qilingan. Qozoqlar tarkibida *burqut*, qirg'izlarning *sayaq* qabilasi tarkibida *burkutcha, saribag'ish* qabilasi tarkibida esa *burquchi* urug'i bor.

Guzar — tog' yo'li, daryodan kechib o'tiladigan joy (kechik), ko'cha, Samarqand va Buxoro, Navoiy (Nurota tumanida) viloyatlarida «mahalla», boshqa joylarda shahar-qishloqning «gavjum qismi» (tojikcha guzashtan «o'tmoq», «kesib o'tmoq», «kechib o'tmoq» fe'lidan), O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Eron va Afg'onistonda mustaqil holda yoki boshqa so'zlar bilan birga toponimlar hosil qilgan.

Darxon — o'rta asrlarda majburiyatlardan, oliq-soliqlardan ozod kishiga berilgan unvon. Geografik nomlar tarkibida ko'p uchraydi. Masalan, Samarqand viloyati Ishtixon tumanida **Boshdarxon, Jo'rabaydarxon, Ozoddarxon, Naymandarxon, Po'latdarxon, Qirq-darxon**, Dehqonobod, O'rta Chirchiq, Qibray, Quyi Chirchiq, Nurota, Andijon, Yakkabog', Koson tumanlarida **Darxon** degan qishloqlar bo'lgan. Toshkentda Bo'zsuvning bir tarmog'i **Darxonariq** deyiladi. Mo'g'ulshunos T.D.Nominxanov «Darxon» so'zini mo'g'ulcha («majburiyatlardan ozod temirchi») deb izohlaydi. Toshkent shahri atroflarida *darxan* degan

qozoq urug'i ham bo'lgan, qirg'izlarda *darqan* urug'i qayd qilingan. *Darxon* degan ism ham bor. Tarixiy manbalarda, chunonchi, Navoiy, Mirxond asarlarida *tarxon* shaklida qayd qilingan.

Firdavsiyning «Shohnoma»sida Turkiston podshosi lashkarboshisining ismi Tarxon bo'lgan. Tarxon unvoniga sazovor bo'lganlar xohlagan narsasini qila oladigan, butunlay mustaqil, harbiy xizmatdan ozod kishilar bo'lgan. Tarxonlar har qanday jinoyat qilsa ham, to'qqiz avlodigacha afv etilgan.

Tarxonlik XV asrda ayniqsa avj olgan va feodallarga keng imtiyoz berishning bir vositasi bo'lib xizmat qilgan. Temuriylar davrida tarxonlar qo'lida yirik yerlar va katta hokimiyat bo'lgan. Ba'zi bir obro'li tarxonlar katta-katta hududlarga (Miyonkol, Toshkent, Buxoro) hokimlik qilganlar va deyarli butunlay mustaqil ish ko'rgan.

Tarxonlik O'rta Osiyoda keyingi asrlarda ham saqlanib qolgan edi. Ba'zan ayrim kishilargagina emas, balki butun bir qabilaga, qavmga, butun bir shahar aholisiga tarxonlik huquqi berilgan. Chunonchi, Shoh Murodxon Buxoro shahri aholisi orasida katta obro' qozonish uchun shahar xalqini oliq-soliqlardan butunlay ozod qilgan va tarxon yorlig'i bergan.

Zarafshon vodiysida Tarxon, Tarxonon, Tarxononbolo, Tarxononpoyon, Tarxonsayot kabi ariq hamda qishloqlar uchraydi. *Tarxon* degan o'zbek urug'i ham bor.

Xulosa va takliflar

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, toponimlarning (joy nomlarining) ma'naviy me'ros va milliy qadriyat manbayi ekanligi bejiz emas. Joy nomlarini tahlil qilar ekanmiz, har bir joy nomida xalq qarashlari, ilmiy asoslar, qolaversa, rivoyat va afsonalarga asoslanganligining guvohi bo'lamiz. Biz yuqorida faqat Nurota tumaniga qarashli bo'lgan ayrim etnonimlarning ma'no xususiyatlari to'g'risida o'z fikr va mulohazalarimizni bildirdik. Nafaqat bitta tumandagi, balki viloyatimizning barcha hududlari tarixini, etimologiyasini tahlil qilish har birimizning muqaddas burchimiz ekanligini unutmasligimiz kerak.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Suyun Qorayev. Toponimika. Toshkent -2006
2. Herman Vamberi. Buxor yoxud Movarounnahr tarixi. Toshkent -1990
3. Suyundiq Mustafo Nurotoiy. Nurota ziyoratgohlari. Toshkent. -2015
4. Shayx Abul Hasan Nuriy. Nur Ota. Toshkent. Tamaddun-2013
5. Baxtinur Berdiyev. Navoiy viloyatining tarixiy manzilgohlari. Toshkent. Muharrir -2008
6. Boboqul Mirzayev, Karimtosh Ahmatqulov. Nurota tarixidan lavhalar. Toshkent -1997
7. Baxtiyor Omon. Boburning bolaligi. Toshkent - 2002
8. Bozorboy O'rinboyev. Asrlardek barhayot nomlar. Samarqand - 2003